

عنوان

ظهور حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) از دیدگاه اسلام و مذاهب جهان

زهره خانی

چکیده

اعتقاد به ظهور فردی نجات بخش در آخر الزمان که از مهم‌ترین باورهای مشترک میان ادیان بزرگ جهان است. در اسلام حضرت مهدی (عجل الله تعالی فرجه الشریف) منجی بشریت است، شیعه ۱۲ امامی بر این باورند که ایشان از سال « ۳۲۹ » هجری قمری در غیبت به سر می‌برند و در زمان مناسب ظهور کرده و عدالت جهانی را پا می‌کند، این باور در قرآن و روایات متواتر از پیامبر و ائمه بیان شده است. اهل سنت نیز به ظهور مهدی موعود اعتقاد دارند، هرچند در نسب و جزئیات با شیعه اختلاف نظر دارند. ظهور منجی نه تنها در اسلام بلکه در متون دیگر ادیان الهی یهودیت و مسیحیت و زرتشت و هندوئیسم و بودیسم و غیره نشانه‌هایی از ظهور منجی دیده شده. این مقاله به بررسی مفهوم ظهور از دیدگاه اسلام و ادیان دیگر پرداخته است و سپس به تطبیق این باور با ادیان دیگر پرداخته است. باورهای مشترک نشان دهنده ذاتی بشر به عدالت صلح و نجات از آلودگی و ظلم است. این مقاله با روش تحلیلی و توصیفی و تطبیقی و استناد به منابع معتبر اسلامی نشان می‌دهد که با وجود تفاوت‌های فرهنگی و دینی ایده منجی در قالب‌های مختلف حضور بنیادین در آیین‌های بزرگ جهان و در اسلام به ویژه در شیعه از ویژگی‌های اجتماعی و اخلاقی همراه است، این نه تنها یک امیدواری بزرگ برای بشریت است، بلکه مقاومت در برابر ظلم و تلاش برای باور بیشتر نیز هست.

کلید واژه ها: ظهور مهدی ، منجی موعود، منجی در مسیحیت، منجی در یهود، مهدویت در ادیان، موعود، مهدویت،

دانش آموخته سطح ۲ حوزه علمیه نرجس خاتون دولت آباد،

a.amoozesh1395.chmail.ir@

مسئله ظهور حضرت مهدی در آخرالزمان، پایان دادن به ظلم و ستم‌ها از مسائل اساسی ادیان و اسلام است و تمامی ادیان و مذاهب گوناگون که در روی کره زمین حکومت می‌کنند وقوع حتمی و قطعی آن را خبر داده‌اند. باور به ظهور یک منجی الهی که در آخر زمان برای برقراری عدالت و نجات بشریت قیام می‌کند، یکی از کهن‌ترین و فراگیرترین باورها در میان ادیان و مکاتب فکری مختلف است. این اعتقاد ریشه‌های عمیقی در فطرت انسان دارد که همواره در پی رهایی از ظلم، فساد و تباهی و برقراری یک دوران طلایی سرشار از صلح و عدالت و سعادت بوده است. این مقاله به هدف بررسی جامع ظهور منجی موعود از دیدگاه اسلام با تمرکز در دیدگاه‌های شیعه و سنی، و سپس مقایسه آن با باورهای مشترک، تفاوت‌های این موضوع در پهنه وسیع اعتقادات بشری به نگارش در خواهد آمد. همچنین تاثیر این باورها بر جوامع بشری انگیزه‌هایی که برای پیروان این اعتقادات ایجاد می‌کند مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت. با این مقاله در می‌یابیم که نه تنها اسلام بلکه اکثریت ادیان جهان منتظر یک موعود هستند، این مقاله در پی آن است که به این پرسش پاسخ دهد: (ظهور حضرت مهدی از دیدگاه اسلام و مذاهب جهان چگونه است؟) در کتاب (ظهور حضرت مهدی از دیدگاه اسلام و مذاهب ملل از اسدالله هاشمی شهیدی، سال ۱۳۸۷) و (کتاب موعودنامه از مجتبی تونه ای، سال ۱۳۸۹) و همچنین در (کتاب منجی در ادیان از روح الله شاکری، سال ۱۳۹۱) به صورت کلی مطالبی راجع به نظرات شیعه و سنی آورده است و زندگینامه حضرت در این کتاب‌ها نوشته شده است، ولی هدف این مقاله در مورد ظهور منجی در ادیان است که در حد توان به آن می‌پردازیم و همچنین در (مقالات موعود در ادیان از عبدالله ابراهیمزاده سال ۱۳۸۶)، نیز همه چیز را به صورت کلی آورده است، ولی این مقاله نظرات و روایات و اعتقادات ادیان را بررسی خواهد کرد. این مقاله در دو فصل تنظیم شده است که فصل اول در مورد ادیان توحیدی و فصل دوم ادیان غیر توحیدی پرداخته می‌شود.

برای ورود به این مبحث، لازم است برای درک بهتر و ایجاد یکپارچگی مفهوم واژه‌های کلیدی را بیان کنیم

۱. ظهور

در لغت: به معنای آشکار شدن، پدید آمدن، و ظاهر شدن است. همچنین در این لغتنامه ظهور به عنوان نام شهری در سرزمین یمن نیز ذکر شده است. (کتاب لغت‌نامه دهخدا. نشر ۱۳۴۹ در ستون ۲۱۶۴۷)

۲. ظهور

در اصطلاح به معنای آشکار شدن و پیدا شدن است، به طور خاص در مذهب شیعه ۱۲ امامی این اصطلاح برای ظهور حضرت مهدی به کار می‌رود، در واقع این مفهوم به مجموعه‌ای زمینه‌ها و بستری‌های فرهنگی سیاسی اقتصادی اشاره دارد، که با فراهم شدن آنها ظهور امام مهدی رخ خواهد داد. (احسان یارشاطر ۱۳۶۹ ج ۱ ص ۱۸۹۲)

۳. مفهوم

مهدی در لغت: به معنای هدایت شده و راه یافته است (مهدی ویکی پدیا دانشگاه آزاد)

۴. مفهوم

مهدی در اصطلاح: به کسی گفته می‌شود که پس از غیبت طولانی ظهور کرده و زمین را از ظلم و جور پاک خواهد کرد... (مهدی ویکی پدیا دانشگاه آزاد)

۵. مفهوم

ادیان توحیدی در اصطلاح: ادیان توحیدی به ادیانی می‌گویند که بر اساس اعتقاد به وجود یک خدای یگانه، (خالق همه جهانیان) استوارند این ادیان خدا را به عنوان آفریدگار جهان و نظم دهنده به آن و منبع اصلی همه هستی می‌دانند، آنان معتقدند که تنها یک خدا وجود دارد و او خالق و پروردگار همه هستی است، این مفهوم در مقابل ادیان غیر توحیدی قرار می‌گیرد که به پرستش خدایان متعدد می‌پردازند. (سید جعفر سجادی، ص ۷، ۱۳۳۸)

۶. مفهوم

ادیان غیر توحیدی در اصطلاح: ادیان غیر توحیدی به آن دسته از باورها سیستم‌های غیر اعتقادی گفته می‌شود که برخلاف ادیان توحیدی که یک خدای واحد دارند، به خدایان متعدد، نیروهای طبیعی، یا مفاهیمی غیر از یک خدای یگانه باور دارند. (دانشنامه جهان اسلام. سید جعفر سجادی، ج ۱ ص ۱۳۶۲، ۱۰۷۱)

عنوان

(ظهور حضرت مهدی از دیدگاه اسلام ومذاهب جهان)

با مراجعه به کتب و مقالات مختلف تاریخی حدیثی دیده می‌شود که سخنان گوناگونی درباره ظهور حضرت مهدی در ادیان مختلف ذکر شده است که گاه آمیخته با داستان افسانه پردازی است روایت‌های زیادی نیز در مورد این موضوع آمده است و در قرآن کریم نیز در این مورد وجود دارد می‌توان آنان را مورد بررسی قرار داد.

کلیات ظهور و مهدویت

ظهور حضرت مهدی از دیدگاه اسلام یک رویداد بسیار مهم و محوری است که در منابع اسلامی به ویژه در احادیث و روایات به تفصیل آن پرداخته شده است ایشان دوازدهمین امام شیعیان از نوادگان پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم هستند که پس از یک دوره غیبت طولانی در آخرالزمان برای برقراری عدالت و صلح جهانی ظهور خواهند کرد.

باور های اصلی در مورد ظهور

هدف اصلی ظهور برقراری عدل و قسط در سراسر جهان است، ایشان تمامی ظلم‌ها، نابرابری‌ها و فسادها را از بین خواهند برد و حکومتی بر پایه تعالیم الهی بنا خواهند کرد. پس از ظهور بشریت وارد یک دوره طلایی از رفاه امنیت دانش و معنویت خواهند شد و مستضعفان و مظلومان وارثان زمین خواهند شد، مسلمانان معتقدند که برای ظهور حضرت مهدی آماده باشند؛ این آمادگی شامل تهذیب نفس کسب دانش عمل به دستورات الهی و انتظار فعال برای ظهور است. در زمان ظهور یاران خاصی حضرت مهدی را همراهی خواهند کرد، این یاران از اقصای نقاط جهان گرد هم می‌آیند و در برقراری عدالت به ایشان کمک خواهند کرد. در مجموع ظهور حضرت مهدی نمادی از امید عدالت پیروزی نهایی حق بر باطل از دیدگاه اسلامی است. طبق متون اصیل اسلامی پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) در همان عصر غربت و دوران تنهایی خویش و در روزگاری که هیچکس باور نداشت که آیین توحید و یکتاپرستی از مرز جزیره العرب فراتر رود از پیروزی اسلام و آینده جهان سرانجام بشر سخن می‌راند، شاهد صادق این گفتار آیات متعددی است که در قرآن کریم وارد شده است. علاوه بر این در ضمن صدها حدیث معتبر و متواتر که بزرگان و محدثان شیعه و سنی در منابع موثق خود آورده‌اند به معرفی مهدی موعود پایه‌گذار حکومت واحد جهانی پرداختند. اعتقاد به ظهور منجی موعود و نجات بخش در نزد اقوام و ملل های مختلف با آیین ها و فرهنگ های متفاوت، به صورت های متفاوتی مطرح شده است

اما همه در این نکته توافق دارند که نجات بخشی خواهد آمد و آنان را از ستم و حاکمان زورگو رها خواهد کرد و جامعه ای پر از عدل و داد به وجود خواهد آورد.

1-1. ظهور حضرت مهدی از دیدگاه شیعه

از نظر شیعه مسئله مهدویت و نوید ظهور مهدی موعود که از مسائل بسیار حیاتی اسلام به شمار می‌رود و به اندازه‌ای مهم است که اعتقاد به ظهور حضرت مهدی در ردیف وقوع قیامت و تکذیب و تصدیقش در ردیف تکذیب و تصدیق پیامبر می‌باشد. (هاشمی شهیدی، ص ۶۳، ۱۳۸۷)

الف: روایات شیعه در مورد ظهور حضرت مهدی: پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله وسلم) می‌فرمایند: (من انکر القائم من ولدی فقد انکرنی) هر کس که قائم علیه السلام از فرزندان مرا انکار کند، به راستی که مرا انکار کرده است. (مجلسی، ج ۵۱ ص ۷۳ ح ۲۳، ۱۳۷۰ شمسی)

در حدیثی دیگر می‌فرمایند: (من انکر القائم من ولدی فی زمانه غیبه مات میتة جاهلیه: هر کس مهدی قائم از فرزندان مرا در زمان غیبتش انکار کند، به مرگ جاهلیت از دنیا رفته است.)

و همچنین در حدیثی دیگر آمده است که می‌فرمایند: (من اطاعه اطاعنی ومن عصاه عصانی ومن انکره فی غیبه فقد انکرنی ومن کذبه فقد کذبنی ومن صدقه فقد صدقنی: آن کس که او را اطاعت کند، مرا اطاعت کرده است و آن کس که با او مخالفت ورزد، با من مخالفت ورزیده است و آن کسی که در دوران غیبتش او را انکار کند مرا انکار کرده است و هر کس او را تکذیب کند مرا تکذیب کرده است و هر کس او را تصدیق کند مرا تصدیق کرده است.) (همان ح ۱۹)

و همچنین در روایتی دیگر پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) خطاب به حضرت علی می‌فرماید: (پس از من ۱۲ امام خواهند آمد اول آنها تو هستی، ای علی و آخر آنها مهدی موعود، همان کسی که به لطف خدای متعال بر همه شرق و غرب جهان پیروز می‌شود). (ابراهیم زاده آملی، فصلنامه حصون ۱۳۸۶)

۲-۳. منجی از دیدگاه هندوئیسم

الف: در دین هندو اعتقاد بر این است که هرگاه نظم جهانی به شدت رو به زوال رود شر و بی‌عدالتی اوج بگیرد، ویشنو یکی از خدایان اصلی تثلیث هندو برای برقراری تعادل و نجات جهان در قالب آواتارهای مختلفی، تجسم‌های الهی در زمین ظهور می‌کند.

ب: آواتارها (تجسم الهی)

ویشنو تاکنون ۹ آواتار اصلی داشته که هر کدام در دوران‌های مختلف و برای اهداف خاصی ظهور کرده‌اند، معروف‌ترین آنها «راما و کریشنا» هستند، این آواتارها با انجام کارهای بزرگ و مبارزه با نیروهای شیطانی دارما را احیا کرده‌اند. (از تونه‌ای ص ۷۷۶ تا ۷۷۷ نشر ۱۳۸۹)

ج: کاکلی آخرین آواتار

بر اساس متون مقدس هندو مانند پوراناها کاکلی دهمین و آخرین آواتار ویشنو خواهد بود، که در پایان دوران فعلی یعنی کالی یوگا عصر تاریکی و فساد ظهور خواهد کرد. پیش‌بینی می‌شود که در این دوره فساد و بی‌دینی و بی‌عدالتی به اوج خود برسد و انسان‌ها از مسیر معنویت و ارزش‌های اخلاقی دور شوند. (همان)

د: ویژگی‌های ظهور (کاکلی)

برای پایان دادن به کال یوگا و آغاز سائیتا یوگا عصر طلایی یا عصر حقیقت ظهور می‌کند، او با نابودی شروران و برقراری دارما صلح و عدالت را به جهان باز می‌گرداند، معمولاً کاکلی سوار بر اسبی سفید با شمشیری درخشان به تصویر کشیده می‌شود، که نمادی از قدرت و ریشه کن کردن شر است. زمان دقیقی برای ظهور کاکلی مشخص نیست، اما اعتقاد بر این است که این اتفاق در نهایت کالی یوگا رخ خواهد داد، کالی یوگا دوره‌ای بسیار طولانی است و ما در حال حاضر در آن به سر می‌بریم. (همان)

و: اهمیت مفهوم منجی در هندوئیسم: مفهوم آوارتاها به ویژه کاکلی امید و ایمان را در میان پیروان هندو زنده نگه می‌دارد که حتی در تاریک‌ترین دوران‌ها قدرت الهی برای برقراری مجدد نظم و نیکی مداخله خواهد کرد، این مفهوم بر چرخه ابدی آفرینش حفظ و نابودی تاکید دارد، نشان می‌دهد که هر دوره از زوال با یک دوره از احیا و تجدید حیات دنبال می‌شود. (همان)

و: هندوها و بشارت منجی

در کتاب «پارتیکل» نیز از کتب مقدسه هندویان است، بشارت ظهور حضرت چنین آمده است، چون مدت روز تمام شود دنیا کهنه نو شود و زنده گردد و صاحب ملک تازه پیدا شود، از فرزندان دو پیشوای بزرگ جهان که یکی ناموس آخرالزمان و دیگری صدیق اکبر یعنی وصی بزرگتر وی که «پشن» نام

دارد و نام آن صاحب ملک تازه «راهنما» است، به حق پادشاه شود و خلیفه باشد و حکم براند و او را معجزه بسیار باشد، در این بشارت مقصود از ناموس آخرالزمان پیامبر اسلام است پشن نام هندی حضرت علی است، صاحب ملک تازه حضرت ولیعصر است و راهنما نام مبارک حضرت مهدی است و کله رام به لغت سانسکریتی نام اقدس حضرت احدیت است. (تونه ای، ۱۳۸۹، ص ۷۷۶)

در کتاب «و شن جوک» نیز بشارت به ظهور حضرت آمده است آخر دنیا به کسی برمی‌گردد که خدا را دوست می‌دارد و از بندگان خاص او باشد و نام او خجسته و فرخنده باشد و همچنین در کتاب «دید» که از کتب مقدسه هندیان است آمده است که (پس از خرابی‌های دنیا پادشاهی در آخرالزمان پیدا شود که پیشوای خلائق باشد و نام منصور باشد و تمام عالم را بگیرد و بدین خود درآورد.) و همچنین در کتاب «داد تگ» نیز آمده است: (بعد از آنکه مسلمانی به هم رسد در آخرالزمان و اسلام در میان مسلمانان از ظلم ظالمان و فسق عالمان و غیر برطرف شود و دنیا مملو از ظلم و ستم شود، دست حق به در آید و جانشین آخر ممتاتا ظهور کند و شرق و غرب عالم را بگیرد.) (همان)

۳-۳. ظهور منجی از دیدگاه بودیسم

الف: بودیسم به معنای ظهور یک منجی الهی مانند ادیان ابراهیمی تاکید ندارد، اما مفهوم بودای آینده یا میتریه بودا به نوعی با انتظار منجی همسو است، میتریه بودا بودای آینده که زمانی در آینده دور ظهور خواهد کرد، در دوران ظهور میتریه بودا جهان مکانی پر از صلح و رفاه و دانش خواهد شد و مردم به درک حقیقت و رسیدن به رهایی دست خواهند یافت.

ب: جهان بعد از ظهور منجی بودایی:

جهان بعد از ظهور میتریه این گونه توصیف می‌شود: در این جهان ساکنان بی‌شمار زمین هیچ جنایتی نمی‌کنند، عمل بدی از ایشان سر نمی‌زند و از خوبی کردن به همدیگر خوشحالند، مردم بدون ضعف و نقص خواهند بود، آنان قوی بزرگ و شادند در حالی که بیماری بسیار کم در میان آنها وجود دارد آنها از رنج خارها آزاد می‌شوند و در این جهان است که میتریه به معنای دین حقیقی را اعلام می‌کند. (شاکری، ۱۳۹۱، ص ۲۴۰)

ج: میتریه در منابع و متون بودایی

ایده میتریه در طول زمان‌های گذشته تحول یافته و به تدریج در گستره زمان اهمیت یافته و این در متون بودایی به راحتی پیداست، در اینجا به اختصار به برخی از آنها اشاره می‌کنیم. کانون پالی: از منابع عمده مهم اطلاعات درباره آموزه اولیه بودا است، چندان به مفهوم میتری اهمیت داده نشده، نام او فقط در یکی از متون اولیه سوره آمده است، به قول بوداشناسان در مطالعه دستگاه کهن بودا منبع موثق است، البته کانون پالی خود ترجمه است، زیرا زبان مادری بودا ماجدی بوده است، از آثار دیگر می‌توان دو اثر زیر توجه کرد که در این زمینه حرف‌هایی به میتریه اختصاص داده‌اند، انگنه و مسه_میتریه و یاکرنه: این دو اثر در نوع خود مورد توجه هستند، زیرا عمدتاً بحث‌های آنها به منجی اختصاص دارد و همچنین کتاب نیلوفر آیین نیک که در قرن اول میلادی نوشته شده آن مطلب

کهن‌تر را در بر دارد، با بودا به مفهوم خاص مه‌ایانه یعنی بودا چون نجاتبخش جهانی و بخشنده رستگاری روبرو می‌شوید، سنت مه‌ایانه اهمیت زیادی برای میتریه قائل است و در آثارشان در باب زندگی منش‌های او اشاره‌های زیادی می‌کند از آنجا که مه‌ایانه بر سیر زندگی و تکامل بودا تاکید کرده طبعاً میتریه در این گروه بزرگ عزت و منزلت پیدا می‌کند. (همان صفحه ۲۴۱ و ۲۴۲)

د: تفاوت‌ها و اشتراکات

در مقایسه با ادیان توحیدی ادیان غیر توحیدی می‌توان گفت همه آنها منتظر یک منجی برای نجات جهان و گسترش عدالت در جهان هستند، همه ی آنها در آخر الزمان انتظار مردی عادل و شجاع و دلسوز را می‌کشند که بیاید و همه جهان را پر از عدل و داد کند اما اسامی آنها با یکدیگر متفاوت است مثلاً ماشیح در یهود یا ویشنو در هند و یا میتریه در بودا و همچنین سوشیانس در زرتشت و حضرت مهدی در اسلام نامگذاری شده‌اند، همه ادیان اعم از توحیدی و غیر توحیدی حتی اهل سنت منتظر رهبری عادل و شایسته و دلسوز و شجاع هستند، تا جهان را پر از عدل و داد کنند. ولی شیعیان منتظر امام دوازدهم خود هستند، تا عدالت را در جهان برپا کند. این نشان می‌دهد که انسان همواره به دنبال تحقق آرمان عدالت و کمال در جهان بوده است و انتظار ظهور کسی را داشته که این آرمان را برایش به کمال برساند.

نتیجه گیری

اعتقاد به ظهور یک منجی در پایان زمان پیامی است که در طول تاریخ نه تنها در ادیان ابراهیمی بلکه در بسیاری از سنت‌های فکری و معنوی جهان طنین انداز بوده است، این باور در بتن خود بیانگر یک نیاز و امید ریشه‌دار بشری به عدل و صلح و رهایی از رنج‌ها و مظالم است، در اسلام این مفهوم به طور خاص حول و محور وجود مبارک حضرت مهدی متمرکز شده است. دیدگاه شیعه با تاکید بر امامت ایشان و جزئیات غیبت و ظهور مهدی از نسل پیامبر این بشارت را در چهارچوب اعتقادات خود حفظ کردند، هرچند در جزئیات و تفاسیر تفاوت‌هایی میان این دو مذهب وجود دارد فراتر از اسلام ادیان دیگر مانند مسیحیت، یهودیت، زرتشت، هندوئیسم، بودیسم، نیز با مفاهیم مشابهی مانند بازگشت مسیح ظهور ماشیح یا ظهور سوشیانس کاکلی این امید را زنده نگه داشته‌اند. این شباهت‌ها نشان دهنده یک حقیقت مشترک است، انسان همواره به دنبال تحقق آرمان عدالت و کمال در جهان بوده و انتظار ظهور کسی را داشته است، که این آرمان را به کمال برساند، در نهایت این اعتقاد به ظهور منجی صرفاً یک انتظار منفعلانه نیست، بلکه نیروی محرکه‌ای برای تلاش در جهت تحقق عدالت مبارزه با ظلم و ارتقای معنویت در جامعه است، باور به آینده‌ای روشن‌تر انسان را به تلاش بیشتر برای اصلاح حال آینده ترغیب می‌کند و امید به ظهور حضرت مهدی نیز در اسلام سرمشقی برای همین تلاش مداوم است. در این مقاله به دیدگاه ادیان توحیدی و برخی از ادیان غیر توحیدی پرداخته شده است و گرنه دیگر ادیان غیر توحیدی نیز انتظار منجی عادل را می‌کشند که آنان را از سختی و ظلم و ستم نجات دهد و چون در این مقاله ظرفیت پرداخت به آن نبوده فقط در نتیجه‌گیری به آن اشاره می‌شود، پیشنهاد می‌شود که در مقاله‌ای به طور خاص به آن پرداخته شود.

فهرست منابع:

کتاب

*قرآن کریم. ترجمه: حاج شیخ حسین انصاریان

- ۱- تونه ای، م. (۱۳۸۹). موعودنامه. موسسه انتشارات میراث ماندگار
- ۲- دارا شکوه، م. (۱۳۸۵). اوپانیساد. انتشارات سراج المنائر
- ۳- شاکری، ر. (۱۳۹۱). منجی در ادیان. انتشارات بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود
- ۴- صادقی، م. (۱۳۹۲). بشارات عهدین. انتشارات شکرانه
- ۵- صبان، م. (۱۳۸۴). اسعاف الراغبین. انتشارات دیجیتال نور: <https://noorlibir.ir>
- ۶- علوم، ع. (۱۴۰۳). فتوحات الاسلامیه، جلد ۲. انتشارات متدبر
- ۷- لقمان، م. (۱۴۰۱). جاماسب نامه. انتشارات ایران کتاب
- ۸- مجلسی، م. (۱۳۹۲). بحار الانوار. انتشارات دار الحیا التراث
- ۹- مهدی پور، ع. (۱۳۸۴). اوخواهد آمد. انتشارات رسالت قم
- ۱۰- هاشمی شهیدی، الف. (۱۳۸۷). ظهور حضرت مهدی از دیدگاه اسلام و مذاهب ملل جهان. انتشارات مسجد جمکران

مقاله دیجیتالی:

- ۱۱- ابراهیم زاده آملی، ع. (۱۳۸۶). موعود در ادیان. فصلنامه حصون